Ostábla játékosok középkori csehországi kályhacsempén

Zolnay László

Játékok és játékosok Pest-Budán

Nagy Attiláné rajzai

Akár felnőtt, akár gyermek — játszik az ember az idők kezdetétől fogva.

A gyermekjáték a játék birodalmának kezdete. A szerencsejáték, a felnőtt játéka: Játékország belseje — olykor *végzete*. Elmosottak ennek a tartománynak határai! Mert ez a tartomány — a játéké — határos a művészetnek is kishíján minden ágazatával: muzsikával, költészettel, képfaragással, piktúrával, tánccal. De át-át csap a mulatozás, meg a sport birodalmába is. A legtöbb játék a harcnak, küzdelemnek jelképes formája.

Hajdan-volt játékosoknak, játékoknak emlékét megőrizték a legendák, krónikák, írások. Ám *játékszereknek anyagi emlékét* a föld — a régész olvasókönyve — őrizte meg.

Kockavetés, pörgettyűzés, golyózás

1949-ben az óbudai Szőllő utcában — ahol csatornát fektettek — több, 7. századi avar vitéz lovassírját tártam fel. Egyiknek sírjában — kicsiny arany amulett, vadász csalisíp, tűzcsiholó acél társaságában, a deréktájon, egyszóval öv körül, a vitézi készség dolgai sorában — egy kis méretű csont játékkockát is találtam. (Gazdag fegyverzet, lószerszám egészítette ki ezt a sírt. Mellékletei a Budapesti Történeti Múzeumba kerültek.) Az egytől hatig terjedő pontokkal számozott kis csontkocka tizenhárom évszázad előtti szerencsejátékok hírmondója volt.

Ám ez a tizenhárom évszázad nem kor a kockajáték élettörténetében! Világtörténeti pályafutása a biblia koráig nyúlik vissza. Hiszen már azok a római legionáriusok is *kockára tették* szerencséjüket, akik ásítozva őrizték Jézus sírját. A kockavetés szokása azután az egés. középkoron átvonult. Nálunk már Szent István törvényei megemlékeznek bizonyos strigákról — javasasszonynak, jósnőnek, boszorkánynak szokták fordítani e szót — akik *kockából*, hamuból s más effélékből jövendöltek. István király tiltja a effélét. (Utóda, Kálmán, száz esztendővel később, már kevésbé zord. Az ő törvénye szerint „a strigákról, akik nincsenek, szó se essék...") A kockajáték — amelynek pompás kis kellékeit Budán mind a polgárvárosi, mind a palotai ásatások során sokszor megtaláltuk —, mind jobban terjedt. 1279-ben a Budán zsinatoló főpapság kimondotta: papi emberek ne merészeljenek kockázni. (Clerici ad aleas et taxillos non ludunt.) A tilalmak ellenére játszik a pápa, a császár, a király s valamennyiük udvarnépe. Nagy Lajos királyunk (1342—82) sem mentes a kockázás szenvedélyétől. 1364-ben, amikor litvániai hadjárata során barátja, IV. Vilmos, Németalföld grófja tőle 660 aranyát elnyeri, szerfelett megmérgelődik. (Vilmos, a nyertes, csak vállát vonogatta, mondván: nem értem, ilyen potomság miképpen bosszanthat egy királyt!)

Ásatási leleteink igazolják: a királyi udvarban éppúgy játszottak, mint a pest-budai tavernákban. Meg a budai szőlőhegyek borokkal teli kunyhóiban, vermeiben.

1453-ban a nagy purifikátor, Kapisztrán János ferences barát fanatizálta az európai városok lakóit a kockajáték, meg az ostábla és a kártya ellen. Nürnberg lakói akkor 40 000 játékkockát és 2460 ostáblát vetettek máglyára. (Ezt a német módi játékégetést ábrázolja Hans Schäuffelein XVI. század eleji fametszete.) És noha Kapisztrán János Budán is csattogtatta tüzes villámait, híre-hamva sincs annak, hogy nálunk cseppet is alábbhagyott volna a „játék pestise". Bonfini írja: egyik cseh hadjárata idején Mátyás király annyira kifogyott a pénzből, hogy katonáinak zsoldját sem tudta kifizetni. Ekkor egy álló éjszakán át kockázott vezéreivel. Azt is megtudjuk Bonfinitől, hogy mi volt a középkori kockajátéknak a mai kockázástól eltérő módja. Mert azt írja: Mátyás király a

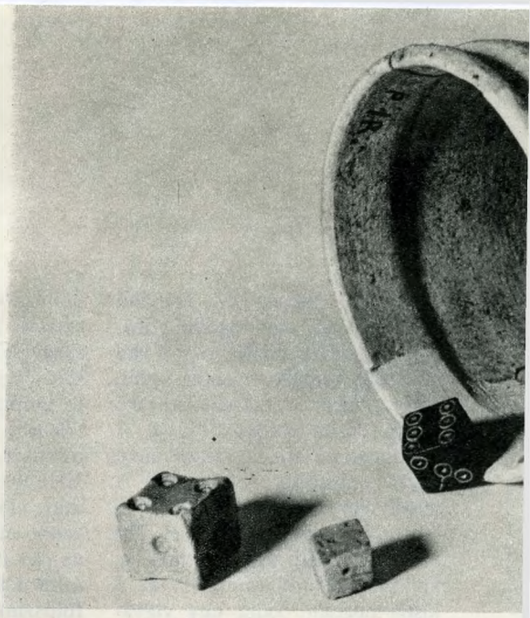

Középkori játékkockák (a budai Vár ásatási leleteiből)

játék során *alig vetett mást, mint amit előre megmondott*... Így aztán reggelre főembereinek 10 000 aranyát — egy kisebb megyéspüspökség esztendőre való jövedelmét — nyerte el. Volt is másnap bőséges zsoldfizetés!

II. Ulászló király és öccse, Zsigmond herceg közös estéiket — akár tábort jártak a török ellen, akár a budai palotában vagy a buda-nyéki vadászkastélyban vigadoztak — hazárdjátékkal ütötték agyon. 1500. február 15-én Zsigmond herceg — sáfárkönyvének adata szerint 1/4 forintot fizetett ki Budán 33 tiszafából faragott szerencsekockáért.

A kockán és a kártyán kívül Zsigmond herceg számadásai egy latin-lengyel kevert nyelven *ludus cryzolkinak*, pörgettyűjátéknak nevezett szórakozásról is megemlékeznek. Alighanem ehhez a játékhoz, *a rulett őséhez* tartoztak azok a kicsiny kő- és üvegpaszta golyócskák, amelyeknek tucatjait találtuk meg a budai ásatások során a palota középkori rétegeiben. (1502. szeptember 23-án Zsigmond herceg 30 dénárt veszít golyójátékon — ad ludum kulki.)

Sakk és ostábla

A kockajáték, a golyózás, a pörgettyűzés féligmeddig vak szerencse dolga. A sakk s az ostáblajáték több ennél: szellemi sport.

A sakk kezdete ősidőkbe vész. Csakúgy, mint a kocka, ez a játék is Kelet ajándéka. Jelképes hadijáték: a sah (a király), annak neje, a futár, a bástya, a ló, a gyalog nemcsak a kaszt-társadalomnak, de a harcnak is részese.

Nálunk — ha előbb nem is —, a 14. században már biztosan ismerték.

1330-ban, a visegrádi kongresszus alkalmával I. Károly királyunk János cseh uralkodónak — sok egyéb kincs és fegyver mellett — egy „csodálatos mívű sakkjátékot" is adományozott. E sakk táblájának négyzeteit aranyba foglalt jáspisok és smaragdok alkották. A figurák, a szegletben álló bástyák, gyalogok, a páncélos lovagok (futárok), a királyok s királynék figurái aranyból voltak, drágakő-díszítéssel.

Károly király sakk-kedvelését fia, Nagy Lajos örökölhette. A diósgyőri vár újabb feltárásai során felszínre került az első középkori magyarországi sakkfigura.

Jó sakkozó volt a már említett Jagelló Zsigmond, a későbbi nagy lengyel király. 1500 és 1505 között kedvelt ezüst sakktábláját budai ötvösmesterrel javíttatta meg.

1557-ben a Bergamo városába való Giovanni Oliver azért jő Magyarországra, hogy megmérkőzzék az ország legjobb sakkjátékosával, Batthyány Ferenccel. Ugyanekkor járt nálunk Paolo di Noto, Itália sakkmestere. Róla azt jegyezték fel, hogy lóháton, társalgás közben három ellenfelével folytatott szimultán játszmát.

A sakk mellett — s ezt a régészet anyagi emlékei

BUDAPEST, IX., ÜLLŐI ÚT 51
Telefon: 133-068, 337-748, 340-726
796 1974
BUDAPEST 2

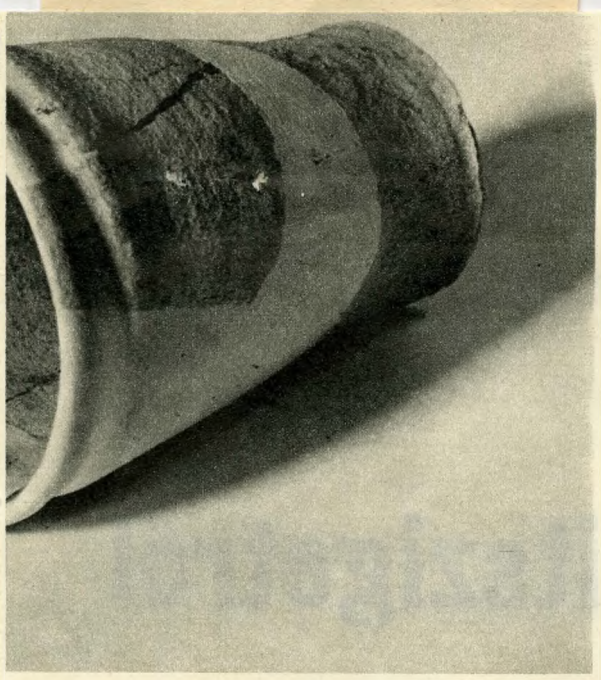

mutatják — már a XII. századtól fogva dívott Budán az ún. *ostáblajáték* is. Lelőhelyei szerint ez a társasjáték nemcsak uralkodók és főemberek fényűző szórakozása volt. Ostábláztak a budai Várhegynek azok a szőlőművesei is, akik a déli hegylejtőt a XII—XIII. században, még a várpalota odatelepítése előtt lakták. Ezt a népszerű játékot nálunk ostáblának, „vitézi játéknak" nevezték. (Német neve Brettspiel, franciául: tric-trac.) Az ostábla tábláját két mezőre osztották. Figurái — amelyeket a franciák pionnak, a magyarok karikának mondottak — lapos csontlapok, szegényebb embereknél cserépkorongok voltak.

Az előkelőek ostáblájának csontlapocskáját díszes mintákkal látták el. Egy ilyen ostáblához való csontlap a régebbi várfeltárások során, egy másik pedig 1972-ben a királyi palota északi előudvarában végzett ásatási munkám során került felszínre.

Ostáblajáték hozta össze Beatrix királynét az olmüczi király-találkozón Ulászló cseh királlyal, Mátyás későbbi utódával. Ezek a királyi szerencsejátékok díszes kivitelűek voltak: aranyból, ezüstből, elefántcsontból készültek, drágakő ékszereléssel.

Meglepő volt az a — szakmailag még publikálatlan — leletcsoport, amelyre ugyancsak a budai palota északi előudvarában, a közelmúltban akadtunk rá. A budai királyi rezidencia 14. századi idetelepítését megelőző időből kezdetleges kőházak, pincék, vermek XII—XIII. századi emlékeit tártuk fel. Három lelőhelyről *tetőcserépből kitört, kezdetleges cserépkorongok kerültek elő.* (Eddig összesen hat.) Az egyiknek mindkét oldala küllős kör ábrázolatú. Ezek a cserépkorongok korai pionoknak — tehát az ostáblajáték figuráinak — bizonyultak. Szerény emlékei ezek a közel 800 esztendővel ezelőtti, a budai hegy déli végén munkálkodó szőlőmívesek, kertészek játékos kedvének.

Azt, hogy mennyire „vitézi játék" volt az ostábla, mi sem mutatja jobban, mint két középkori csehországi kályhaszem ábrája. (Melis Katalin régész volt szíves rájuk irányítani figyelmemet.) Az egyik ábrán még nagy békességgel játszanak. Ám a másiknak ostábla-játékosai már a szó legszorosabb értelmében hajbakapnak táblájuk felett. Mindkét csehországi kályhaszemen jól láthatjuk: a csehek is ugyanolyan négyzet- és korong alakú pionokkal ostábláztak, mint a budai hazardőrök.

Kezdetleges s a szegénység körében is elterjedt középkori játék volt a *malom.* Ennek figuráit megtette pár lóbabszem, vagy kavics is. A malomjáték tábláit nemegyszer unatkozó katonák tőrükkardjuk hegyével vésték be egy-egy szakálszárító párkányába, könyöklőjébe. Nincs középkori várunk, ahol éppúgy rájuk ne akadnánk, mint hajdani börtönök falán a fogság múló napjait jelölő rab-rovásokra.

Budán is találtunk középkori vésetű malomjáték-lapot. De akadt belőlük kis Árpád-kori alföldi falvak tatár-török járta romjai között is.

Az ördög bibliája

A British Museum egyik 1377-ből származó kódexének szerzője, bizonyos Johannes, németországi fráter még abban bízik, hogy a kártya — a ludus cartarum — az emberiségnek erkölcsi nevelőjévé válhat. 1397-ben Párizsban már tilalmat hoznak a kártya ellen.

A kockához hasonlóan a kártya is a 6—12-es számrendszerben fogant. (Csakúgy, mint a nap óráinak s az esztendő havainak számítása.) Ennyiben a kockának rokona. Hierarchiája viszont — királyoktól bolondokig — a sah udvarának, a sakknak hierarchiájára emlékeztet. (S a kocka meg a kártya más közös vonása: Szent István korában a striga kockából jövendőlt. A közép- és újkor cigánynője kártyából.)

A kártya figuráinak, a lapoknak ütőértéke, akár a sakkfiguráké, különböző. Értéküket a sahhoz, a királyhoz való közelségük, értéktelenségüket tőle való távolságuk szabja meg. Maga a kártya, a szentképpel egyetemben az európai könyvnyomtatás előfutárának, a fametszésnek 14. századi terméke volt. Itáliai eredetű. Az első fametszők neve: stampatori di naibi e santi. A kártya szokása, divatja gyorsabban terjedt a pestisnél is.

Tiltották, de gyakorolták Európa-szerte. Technikai ikertestvérével, a szentképpel (a biblia pauperummal) ellentétben, a kártyát hamarosan az Ördög bibliájának nevezték.

A kártya az a középkori szerencsejáték, amelynek nincs archeológiája. A föld megemészti azt a papirost, amire e mindenki játékszerét nyomtatták. Ám a föld felett annál pompásabb kártyalapok maradtak meg. Sorukból a legkorábbi magyar, budai vonatkozású az 1430-as évekből való. Egyik lapján Zsigmond császár, magyar király jelenik meg. Lóháton ül: ő a kártya királya. Kezében kis ölebecskét (vagy menyétet) tart.

A 15. században még a Király a kártya legnagyobb ütő-értéke. A sor alján a Bolond áll.

S mit nem tesz a reneszánsznak, az újjászületésnek száza-da? A 16—17. századra 180 fokos szögben megfordul a hierarchia, a kártya osztályrendje. A Bolond, utolsók utolsója a Skíz. Annyit mond: Excusez! (innen a ...*skiz* nevezet), vagyis bocsánatot kér. Ám a Bolond még a kártya királyát is üti és viszi.

Zsetonok Budán

Ha kártyalapot a föld mélye nem őrzött is meg, megőrzött olyan tárgyakat, amelyek nélkül soha szerencsejátékot nem űztek. Ez a játékpénz: a zseton. A budai várpalota szemétgödreiből tucatjával kerültek elő ezek a rossz ezüstből, bronzból való gótikus játékpénzek, megannyi jelei a szinte estéről estére való királyi kártyacsatáknak! A zsetonok fő verőhelye — az európai játékiparnak az újkorig hazája — Nürnberg volt. A budai középkori zsetonok között azonban nem egy olyan akad, amelyről gyanítható: nem minden zsetonért szaladtak a német sógorhoz. Vertek zsetont a magyar királyok pénzverői is.

Elgondolkoztatóak ezek a hajdanvolt zsetonok. Amikor megtaláltuk őket s ujjaim közt forgattam lapos véseteiket, eszembe jutott: vajon hány uradalom, hány kutyabőr sorsa fordult meg a kártyán s ezeken a zsetonokon? Amelyekről II. Frigyes, a nagy Hohenstauf — II. Endre és IV. Béla király kortársa — úgy mondotta volt:

— Királyoknak szerencsejátéka a háború! A zseton meg, amivel fizetnek — a nép.

Játékpénzek (zsetonok)

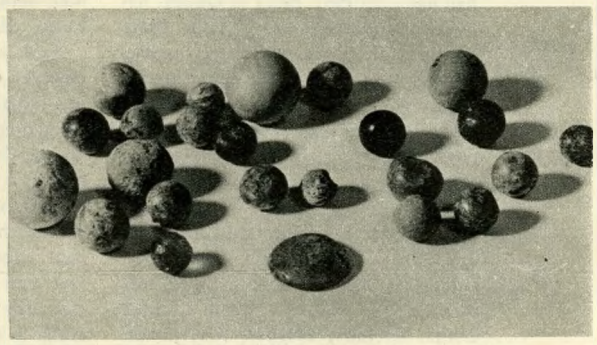

Cserép, kő és üveg játékgolyók

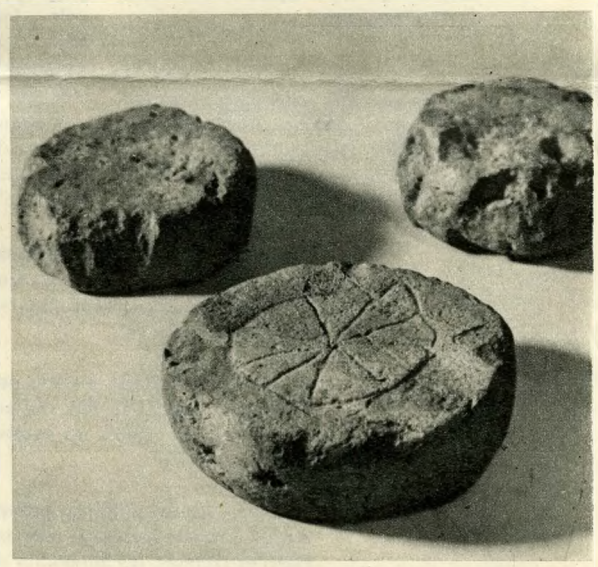

Budai szőlőművesek pionjai tetőcserépből
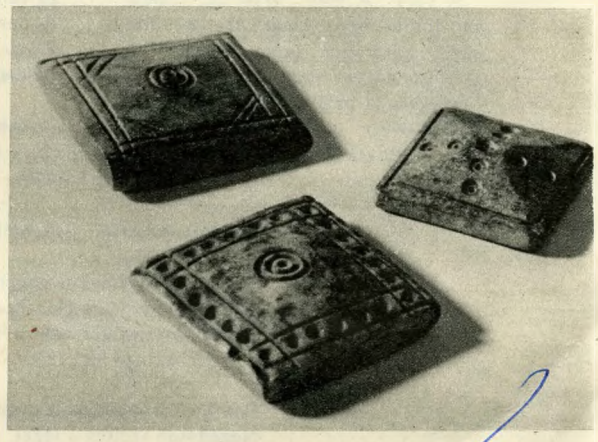
Csont pionok (Bakos Margit felvételei)